

SANAYİ DEVRİMİ NASIL BAŞLADI*

W. W. ROSTOW

Bir grup meslekdaş huzuruna çıkmış bir kimse olarak zamanımı, sizlere uzun bir konuşma yapmak suretiyle harcamak istemiyorum. Kısa bir girişten sonra ortak ilgi alanımızdaki sorunları tartışacağım.

Bir akademisyen olarak, Birleşik Devletler Hükümetinden 20 Ocak 1969 da yeni bir kitap için fikirlerle dolu olarak ayrıldım. Bunu takiben hemen sosyal bilimcilere karşı elimdeki probleme iktisadi büyüme açısından değil fakat siyaset açısından bakmak gibi bir görevim olduğuna karar verdim. Böylece 1959 un başlarından Washington'a, Başkan Kennedy'ye gidinceye kadar siyasetle büyümenin aşamalarını birbirlerine bağlayacak bir yaklaşım üzerinde çalışarak oldukça zaman harcadım. Görevimi yapabileceğim en iyi şekilde yaparken siyaset hakkında düşünüyordum. Hükümette bulunduğum sırada kafamda siyasete bakış sayesinde bir yapı ve siyaseti büyümenin aşamalarına bağlamının yolu belirlendi. Büyük bir hoşgörülle Üniversiteme döndüğüm zaman bana, "yorulmuş olmalısın, neden bir sömestre ayrılıp dinlenmiyorsun" diye sorduk-

* Bu metin, Prof. Walt W. Rostow'un. 11 Haziran 1973 tarihinde, İ. Ü. İktisat Fakültesinde yaptığı konuşmanın ve bu konuşmayı izleyen tartışmaların alındığı banda dayanılarak Türkçeye çevrilmiştir.

Prof. W. W. Rostow, 1961 - 66 yılları arasında A.B.D. Başkanı J. F. Kennedy'nin danışmanı olarak çalışmıştır. Halen Texas Üniversitesinde İktisat Tarihi profesörüdür. Başlıca eserleri arasında : **The Process of Economic Growth** (1952), **The United States in the World Arena** (1960), **The Stages of Economic Growth** (1960), **Politics and the Stages of Growth** (1971) bulunmaktadır (Çevirenin Notu).

larında onlara "hayır" dedim. Lisans üstü (graduate) bazı öğrenciler buldum ve Washington'dan ayrılışımdan hemen sonra, bir hafta içinde öğretime ve 1971'de Cambridge Press tarafından *Politics and The Stages of Growth* (Siyaset ve Büyümenin Aşamaları) adıyla yayımlanan kitabı yazmağa başladım.

Sonra yapmak isteğim ikinci bir işi aldım. Bu iş, 1960 larda başlatılan ve iktisadî büyümenin aşamaları konularını içeren bilimsel çalışmaya girmek ve *The Stages of Economic Growth*'um (İktisadî Büyümenin Aşamaları'mın) çeşitli eleştiricilerine cevap vermektir. Böylece sözkonusu kitabın ikinci baskısı için uzun bir ek yazdım. Kitabın metnini değiştirmeden bıraktım; ekte de yeni tarihi ve diğer delilleri ele aldım ve Prof. Kuznets, eski arkadaşım Gunnar Myrdal ve diğerleri dahil olmak üzere eleştiricilerime cevap verdim. Bu eke bakarsanız cevabımın ılımlı fakat sağlam olduğunu görürsünüz. Böylece *The Stages of Economic Growth*'um uzun bir ek içinde yeni materyali ve eleştirileri ele alan ikinci bir baskısı vardır.

Yüklenmem gerektiğini düşündüğüm üçüncü bir görev vardı. Amerikanın iç hayatıyla 1940 dan 1958 e kadar olan dış politikasının birbirleri üzerindeki etkileri konusunda, *The United States in the World Arena* (Dünya Arenasında Birleşik Devletler) adlı bir kitap yazmıştım. Bu analize devam etmem gerektiğini düşündüm ve böylece 700 sayfalık kalm bir kitap yazdım. 1957 ekimindeki Sputnik'ten 1972 haziranına kadar olan devreyi kapsayan bu uzun denemenin adı *The Diffusion of Power* (İktidarın Yayılması) dır. Bu kitap benim Amerikan hükümetinde aktif olarak çalıştığım devreyi kapsar; bununla beraber esasında bir hatırat değildir. Amerikan toplumuyla, Sputnikten 1972 ye kadar dünya sahnesinin bir-biri üzerindeki karşılıklı etkileri konusunda yazabileceğim en iyi tarihsel analizdir.

Bunların yanında her zaman yaptığım gibi Üniversitenin lisans üstü (graduate) okulunda iktisat tarihi öğretmekteyim. *The Diffusion of Power* bittiği zaman iktisat tarihi alanında araştırma yapma ve yazmağa dönme konusunda kendimi serbest hissettim. Ve geçen yazdan itibaren dünya ekonomisinin 18. yüzyıldan günümüze kadar gelişmesini yazmağa başladım. iktisat tarihini her zaman dünya çapında, dünya ekonomisi içinde işleyen güçlerle ulusal bü-

yüme hikâyelerini birbirlerine bağlamaya çalışarak öğrettim. Şimdi, okuttuğum konuyu bir ya da birkaç kitabın sayfaları arasına sığdırmak üzere uzun sürecek bir çaba içine girdim.

Bu işe başlar başlamaz bir problemle karşılaştım. Akademisyen meslekdaşlar olarak problemin niteliğini bileceksiniz. İlk bölüm "her şey nasıl başladı", "Batı Avrupa'da modern iktisadi büyüme nasıl başladı" şeklinde adlandırılmalıydı. Fakat benim ilk araştırmam gerçekte 1780 lerle başlamaktadır. İler şeyin nasıl başladığını araştırmak kişiyi, 18., 17. ve gerçekte 15. yy.'a kadar bütün yolu geriye doğru daha derinlemesine incelemeğe zorlar. Bu başlangıç dönemi konusunda her zaman, bu dönemi inceleyen birçok yazar tarafından yapılmış çok seçkin çalışmalara dayanarak konuştum. Fakat "her şeyin nasıl başladığı" nı tutarlı bir şekilde ortaya koymağa giriştiğim zaman kendimi tatmin olmamış bir halde buldum. Bu nedenle, ilk bölümü yazmak ve sanayileşmenin nasıl geliştiği konusunda kendi teorim üzerinde çalışmak için bir yıl izin aldım. Bir yıl çalıştıktan sonra bir cevap buldum. Cevap doğru olmayabilir, ama en azından beni tatmin etti. Ve Batı Avrupa'da modern iktisadi büyümenin nasıl başladığı konusunda bu özel teorinin bir özetini yazdım; bu özet *The Journal of Economic History*'nin Eylül sayısında yayınlanacak. Muhtemelen bir ay içinde, bu görüşü özetleyen kısa bir kitap yazacağım.

İzin verirseniz şimdi tartışmamızı açayım ve problemi nasıl ele aldığımı ve başlıca sonuçlarımın neler olduğunu belirtmeğe çalışayım.

Teknik olarak problem şu soruları cevaplandırmakla ilgilidir: Merkantilizm diye adlandırdığımız politikaların sanayi devrimiyle ilgisi nasıl kurulur? Ticari devrim denilen olayla sanayi devriminin bağlantısı nedir? Ve Kopernik'ten Newton'un *Principia*'sına ve sonrasına kadar bilimsel devrim - yeni bilim, sanayi devrimine nasıl bağlanır? Nihayet sanayi devrimi neden Fransa'da değil de İngiltere'de başladı? Bu son soruyu cevaplandırmak için de oldukça köklü başka bir tarihi soruyu mutlaka cevaplandırmamız gerekir. Niçin Eski Yunan'da, eski Roma'da, Bizans İmparatorluğunda, Hindistan'da, Çin'de sanayi devrimi ortaya çıkmadı? Zira, eski imparatorlukların tarihine bakarsanız bunlarda, kuvvetli yönetimler altında

yolların inşa edildiği, ticaretin genişlediği, tüccar ve bankacıların doğduğu dönemlerin bulunduğunu görürsünüz. Gerçekten de Çin'de, Hindistan'da, eski Yunan'da ve Roma'da olduğu gibi Orta Doğu'da önemli ölçüde, ilgi çekici bilimsel çalışma ve hattâ bazı buluşlar olduğunu görürsünüz. Soru, diyelim ki 15 yy. dan 18. yy. a değin, sanayi devrimini doğuran dönemin özelliğinin ne olduğudur.

18. yy. Avrupasındaki bütün toplumların, sanayi devrimi öncesindeki tarihleri dalgalanmalar gösterir. Neden 18. yy. Avrupası tavanı aştı ve dalgalanmada aşağıya doğru yöneleceğine kendi kendini besleyen bir büyümeğe döndü? Cevap kolaydır: 18. yy. m sonlarında yenilikler, yeni teknolojilerin ekonomiye gerçek katkıları bir akım halini aldı.

Tarihi olarak, eski geçmişte ve Çin'de icadlar vardı ama (bunlar) enderdi. Eski dünyanın ve geleneksel imparatorlukların bilimi yeniliğe, bir akım olarak teknik yeniliğe yol açmamıştır. Bunlara ilişkin rakamlar hakkında size bir fikir vermek üzere, kaydedilmiş patentler konusundaki İngiliz ve Fransız verilerini ve Fransız Akademisi tarafından onaylanmış olan icadları getirdim. 18. yy. m ilk on yılında ortalama olarak İngiltere için onaylanmış 3 patent ve Fransa'da kabul edilmiş 6 icad vardı. 1780'li yıllarda İngiltere için rakam yılda 54'tü; Fransa için 22 civarındaydı. Bunlar yalnızca yenilik adımlarını gösteren sembolik rakamlardı. Fakat bu rakamlar insanlık tarihinde mutlak şekilde yeni bir şeyi, yani ekonomiye düzenli bir akış olarak gelmekte olan teknik yeniliği temsil etmektedir.

Bunu nasıl izah edersiniz? Ben, üç gücün bir noktada toplanmasıyla izah ediyorum. Bunlardan ilki, hükümetlerin merkantilist politikalarının belirli yanlarıydı. 17 ve 18. yy. m merkantilist politikaları, örneğin eski imparatorlukların, hattâ Yunan şehir devletlerinin politikalarından pek de farklı değildi. Fakat merkantilist politikalar su sonuçları doğurmuştu: ilk olarak hükümetler, ortaçağdaki Avrupa ekonomisinin yapısı içinde bir mantığı olan küçük, kapalı pazarları ortadan kaldırma işini üzerlerine aldılar. İkinci olarak bu hükümetler sanayii, genellikle askerler için üniformalar, silah barutu, gemi yapımı gibi savaş sanayiini teşvik ettiler. Üçüncüsü, döviz kazanma çabası içinde ticareti teşvik ettiler. Dördüncü olarak, aşağıda göreceğimiz gibi, doğal bilim alanında

çalışan bilim adamları sahnede göründükleri zaman, hükümetler modern bilimin kendilerine yardım edebileceğini, kudretlerini arttırabileceğini görmeğe başladılar. Ve böylece İngiltere'de The Royal Society, Fransa'da ve diğer yerlerde Bilim Akademileri, merkantilist hükümetler tarafından teşvik edildiler.

Adam Smith'i okuduğumuz zaman ortaya çıkan yetersizliklerine rağmen, merkantilizmin belli yanlarının, içinde modern sanayileşmenin doğduğu çerçevenin yaratılmasına yardım ettiği şüphesizdir. Merkantilizm yalnızca belli başlı üç faktörden biridir ama benim analizlerimde, Adam Smith'inkilere oranla biraz daha önemli görünmektedir.

Uzerinde durulması gereken ikinci güç, ticari devrimdir. Eğer hepimize öğretilmiş bir hikâye varsa, o, bilim dünyasına Marx ve diğerleri tarafından sunulmuş olan, sanayi devriminin ticari devrimden çıktığı hikâyesidir. Buna göre, ticaretten sanayie kayan ve sanayi devrimini başlatan müteşebbisleri yaratan olgu, 17. ve 18. yy.m genişlemiş ticaretiydi. Ve gerçekten de 17 ve 18. yy. larda ticarete büyük bir genişleme vardı. Dünya ticaretinin, Michael G. Mulhall¹ adında bir istatistikçi tarafından geliştirilmiş ve 1892 de yayınlanmış, oldukça dikkate değer bir tablosunu buldum. Bu dünya ticaretinin 18. yy. için geliştirilmiş tek istatistiki resmidir. Tablo, 1720 ile 1800 arasında, ticarete çok büyük bir genişleme olduğunu göstermektedir. Ve ticaretteki bu genişleme, gerçekte, Avrupa'nın bütün devletleri tarafından olduğu gibi Amerika'daki Sömürgeler tarafından da paylaşılacaktı. Ayrıca, doğrudan doğruya ticaret tarafından canlandırılmış bir sanayileşmenin bulunduğu da açıktır. Bununla beraber, ticaretin genişlemesiyle teşvik edilmiş olan sanayileşme türüne bakarsanız ilgi çekici bir şey bulursunuz. Bu sanayileşme türü, herhangi yeni bir üretim fonksiyonu geliştirmemiştir; genişleme, esas olarak bütün teknoloji ile birlikteydi. Yani, sanayi devrimine yol açan yeni üretim fonksiyonları, genel olarak ticaretin genişlemesiyle bağlantılı değildi. Elimde, Fransa'da ticaretin bir sonucu olarak gelişen olayların çeşitlerini anlatan, Francois Crouzet'den alınmış güzel bir pasaj var. Bunların başlıcaları şeker üretimi

1 Michael G. Mulhall, **The Dictionary of Statistics**, London, George Routledge and Sons, 1892 (Çevirenin notu).

süreci, tütünün işlenmesi, gemilerin ve gemi malzemesinin yapılmasıydı. Konuya çok fazla girmeden ne bulduğumu söyleyeyim: ticaretin genişlemesi, Avusturya Okulu'nun sermaye teorisini kullanarak "genişliğine sermaye teşekkülü" diyebileceğimiz olaya yol açmıştır; "derinliğine sermaye teşekkülü"ne değil. Ticaretin genişlemesi tabii aynı zamanda, kent nüfuslarında ve kentlerin büyüklüğünde bir artışa yol açmış ve göreceğimiz gibi, yeni teknolojilerin yayılmasını özel olarak etkilemiştir. Dış ticaretle, hemen hemen sanayi devriminin ilk aşamasını tanımlayan üç icad arasında bazı bağlar vardır. Bu üç icad, şunlardır:

- İyi pik demirinin verimli bir şekilde odun kömürü yerine kok kömüründen nasıl üretileceği probleminin çözülmesi,
- Makul derecede verimli buhar motorunun nasıl yapılacağı,
- Pamuğun makineyle nasıl eğirileceği.

Bunlardan pik demiri ile dış ticaret arasındaki bağlantı çok yakın değildir; esas olarak, İngiltere'deki kereste kıtlığı ile ilgilidir. Buhar motoruna başlangıçta, kömür madenindeki suyu dışarıya pompalamak için ihtiyaç duyulmuştu ve bunun, dış ticaretle pek yakından ilgisi yoktu. En kuvvetli bağlantı, Avrupa'ya getirilen ve çok popüler olan pamuklu Hint malları hakınındandı. Merkantilist politika yün ve ipek sanayilerini korumağa çalışıyordu. Fakat talep çok kuvvetliydi ve pamuğun nasıl eğirildiğini öğrenmeğe çalışmak kârlıydı. Çünkü Avrupa'da kimse, pamuk eğirebilen Hintliler kadar usta parmaklara sahip değildi.

O halde, ticaret devrimi konusunu şöyle kapatıyorum : dış ticaret ve bu üç büyük teknik sıçrama arasında bazı direkt bağlantılar vardı.

Fakat sanayi devrimini izah etmek için ticaret devriminden daha çok faktöre ihtiyacımız var. Böylece o zaman yeni olan ve en karmaşık faktöre, bilimdeki devrimin icad ve yeniliğe nasıl bağlandığı konusuna geliyoruz. En zor problem burada yatmaktaydı. Çünkü bilimdeki devrim, daha önce eski uygarlıklarda bulunmayan üç ayrı boyuta sahipti. Bunun ilk etkisi felsefi idi. İnsana bu, birkaç aksiyomatik önerme ile kendisinin, tabiatı anlayacağı, tahmin edeceği ve ustalıklı kullanacağı (manipulate) bir duruma getirilebileceği fikrini verdi. Newton'un *Principia*'sının yayım-

lanışında Edmond Halley, bu matematiksel eseri övgüyle karşılamıştı ve bu övgüde, insan tarihinde daha önce hiç söylenmemiş bir şey söylemişti: “Burada, tanrının evreni biçimlendirmek suretiyle bir kenara bırakmadığı, ama eserinin sabit temellerini yaptığı kanunları da düşünün.” insana tabiat üzerinde yeni bir iktidara sahip olduğu duygusunu veren, tabiat kanunlarının matematikselde araştırmanın bir karışımı sayesinde bilinebileceği şeklindeki yeni duygu buydu.

Fakat yeni bilim adamları yalnız matematikçi değil, aynı zamanda araştırmacı ve deneyciydi. Ve yeni, ikinci bir şey oldu. Bu bilim adamlarının yeni âletlere ihtiyacı vardı ve pompalar, teleskoplar, mikroskoplar, termometreler, barometre ve saatler, vs. yapmak için bilim adamları âlet yapanlarla çalışmaya başladılar. Eski bilim adamlarının, örneğin Aristo'nun, âlet yapımçıları arasında arkadaşları yoktu ve diğer eski toplumların çalışmalarında bilim adamlarıyla âlet yapımçıları arasında bir ayrılık vardı. Ama burada, modern bilimle birlikte bir bağlantı görmeğe başlıyoruz. Elimizde tek örnek bile olsa bu bağlantıyı ciddiyle düşünmemiz gerekir. Çünkü, bilim adamlarıyla çalışan âlet yapımçılardan biri, etkili buhar makinasını yapan James Watt'tı. Fakat diğerleri de vardı. Yeni bilimin bu pratik yanı, yeni olan köklü bir etki yapmıştır.

Bilimin üçüncü yanı bilim adamlarının, mucidlerin ve iş adamlarının kulüplerde birlikte toplanmaya başlamalarıydı. The Royal Society böyle bir kulüptü. Manchester ve Birmingham'da da benzer cemiyetler bulunmaktaydı. Fransa'da bilim adamları, mucidler ve iş adamları arasında bağlantı vardı. insanın, tabiatı kendi çıkarına ustalıklı kullanabileceği şeklindeki yeni fikir, birbirinin içine geçmiş bu bağlarla yalnız icadlara değil, aynı zamanda pratik yeniliklere çevrilmeğe de başladı. Fakat burada bir paradoksa geliyoruz. Önemli icadlara bakarsanız bunların doğrudan doğruya yeni önermelerden, yeni ve şekli bilimsel önermelerden doğmadığını görürsünüz. Yeni bilimsel önermelerle yeni icadlar arasında doğrudan bir bağlantı bulamazsınız. Mucidler pragmatistlerdi. Bu mucidler, bilimsel önermelerden çok yeni bilimin bütün çevresi içinde etkiliydiler. Böylece bilimin etkisi çok güçlü fakat dolaylıydı. Nasıl Marx'm *Das Kapital*'ini, Keynes'in *General Theory*'sini ya da Freud'un eserlerini pek az kimse okumuşsa Newton'un *Principia*'sını

da çok az insan okumuştur. Fakat Marxist, Freudcu ve Keynesyen tutumlar geliştiği gibi Newtoncu bir tutum da gelişmiştir. Ve işte bu dolambaçlı yolda bilim felsefi olarak, araç yapanlarla kurulan bağlarla ve sözü edilen yeni kulüplerde yenilik akımının elde edildiği çevreyi yarattı.

Şimdi, tartışmaya başlamadan önce üzerinde durmak istediğim son soruya geçiyorum: neden önce Fransa değil de İngiltere geldi? Fransız bilimi, (daha iyi değilse) en azından İngiliz bilimi kadar iyiydi. Fransız kadınları pamuklu dokumalardan en az İngiliz kadınları kadar hoşlanıyordu. Pamuklu dokuma için Fransa'nın toplam pazarı İngiliz pazarından daha büyüktü. Fransızlar İngilizlerin üç katı bir nüfusa sahipti. Belki Fransa'nın kişi başına geliri % 20 daha azdı; çünkü Fransa daha çok kırsaldı. Fakat salt iktisadî açıdan önce Fransızların sanayileşmemesi için sebep yoktur.

Cevap dinde ve dine yöneltilen politikada yatmaktadır. Kısmen dinî sorun üzerinde toplanmış olan kanlı bir iç savaştan sonra İngilizler 1688 anlaşmasını sağladılar. Püritanların, konformist olmayanların İngiltere Kilisesine girmeleri yasaklanmıştı. Bunlar devlette, hükümetle (merkezi otoritenin siyasal yönetim cihazında)² görev alamazlardı. Ama ibadet edebilir, çocuklarını kendi okullarında okutabilir ve dışarıya gidip para kazanabiliyorlardı. İngilizler, vatandaşlarının önemli bir kısmını aldılar; tepeye giden yolu geleneksel bir esasa göre tıkadılar; ama modern bir esasa göre açtılar. Ve sanayi devrimi sırasındaki icadların, sanayideki yeniliklerin çok yüksek bir kısmı konformist olmayanlar tarafından, yani İskoçlar, Quaker'ler³, Presbiteryanlar ve benzerleri tarafından yapıldı. Öte yandan Fransızlar, hemen hemen yüzyıl boyunca Nantes Fermanı⁴ altında Huguenot'ların Fransa'da özel şartlarla yaşamalarına izin vermişlerdi. Huguenotlar hem en önemli iş adamları hem de yeni teknolojiyle en çok ilgilenenler olduğu zaman, 1685 te, Fransızlar Nantes Fermanı'nı geri aldı ve konformist olmayanlar, Hollanda ve İngiltere'ye gitmek üzere ülkeyi terkettiler. Ve ben, analizdeki bü-

2 "Government" karşılığı olarak (Çevrenin notu - Ç. N.) .

3 İ.S. 1650 yılında George Fox'un kurduğu bir Protestan mezhebinin taraftarları (Ç. N.).

4 Fransa'da IV. Henri'nin 1598 de yayınladığı ve Protestanlara bazı ayrıcalıklar sağlayan ferman (Ç. N.).

tün diğer elemanlar incelendiği zaman, İngiltere'nin önce sanayileşmesini belirleyen faktörün, Fransa'nın 1685 teki ve İngiltere'nin 1688 deki dini kararları olduğuna inanıyorum.

Makalede bu konuda, analizi, aralık 1972 *de Economic Journal*'da Nicolas Kaldor'un, artan getirinin anlamı üzerinde başlattığı tartışmaya bağlama çabası da dahil olmak üzere daha birçok nokta ve hattâ gelişmekte olan çağdaş dünya için çıkarılmış bazı dersler var. Fakat şimdi, geri kalan zamanı sorularımıza bırakmak istiyorum. *Policits...* ya da *The Stages of Economic Growth* başlıklı kitaplarımla veya dış politika konusundaki görüşlerimle ilgili, istediğiniz soruyu sormakta kendinizi serbest hissetmelisiniz. Sorularınızda sanayi devriminin nasıl başladığını aydınlatma çabasıdaki bu küçük denemeye sınırlı olduğunuzu düşünmemelisiniz.

TARTIŞMALAR

Prof. M. HİÇ Sanırım iki soru setim var. Bir seti siyaset bilimi ve tarihle ilgili. Bu soru setim amatörce olacak; zira bir siyaset bilimci değilim. Siz büyümeyi, Avrupa'daki iktisadi büyümeyi etkileyen çeşitli faktörleri izah ederken, aklıma şu noktalar geldi: Ticari devrim ve bir dereceye kadar icadlar ve aynı zamanda, belki daha düşük bir ölçüde bilimsel devrim merkantilizmin kendisine bağlı değil midir?

Diğer soru şu : Avrupa'nın iktisadi büyüme süreci-ne, devletlerin, ulusal devletlerin teşekkülünü ve bu değişmeyi getiren sebepleri + (artı) ticaret yollarının değişmesini dikkate alarak bakabilir miyiz? Ben, bu yolların Osmanlı İmparatorluğundan geçtiğini ve sonra değiştiğini, buna paralel olarak bazı icadların yapıldığını düşünüyorum.

Üçüncü olarak, ticari faaliyetin büyümesini, kendi içinde take-off çerçevesinde düşünüyor musunuz? Yani Avrupalı toplumlar geliştikçe ticaretin büyümeğe başlayacağını ve soma, daha hızlı şekilde artacağı bir aşamaya ulaşacağını düşünür müsünüz? İngiltere - Fransa

karşılaştırmasıyla ilgili olarak eğer doğru hatırlıyorsam, sizin *The Stages of Economic Growth*'un ilk baskısında ağırlık yalnız din üzerinde değildi; o zaman dikkate aldığımız bir çok başka faktör de vardı.

Problemim siyasi yanıyla ilgili olarak şimdi aklıma gelen sorular bunlar. İktisadi açıdan şu soruları sormak istiyorum.

Birincisi, Kuznets'in eleştirilerini reddettiğinize kısaca değindiniz. Kuznets'in eleştirileri hatırımda. Onun ortaya koyduğu eleştiriler üzerinde biraz daha genişlemesine durur musunuz? Diğer bir deyişle, Kuznets önce, hiç olmazsa Avrupa'da iktisadi gelişme sürecinin, aşamalar teorisinin kabul ettiğinden daha düz gittiğini söyleyerek kalkışı (take - off'u) eleştiriyordu. Aynı zamanda yatırım oranı ve sermaye/hasıla oranıyla ilgili olarak da bir çok eleştiriler yapıyordu. Sanayideki önder sektörler ("leading sectors") teziyle ilgili olarak çok sert eleştirileri olduğunu hatırlamıyorum.

Avrupa için şimdilik bu kadar. Gelişmekte olan ülkeler bakımından: orijinal olarak ifade ettiğiniz şekliyle take-off teorisinde değişmeler yapmayı hiç düşündünüz mü? Kişisel olarak, take-off'un kişi başına 250 \$ civarında başlamadığını, ama belki daha yüksek bir büyüme hızında, 450 \$ ya da 500 veya belki daha fazlasında başladığını düşünme eğilimindeyim. Benim edindiğim izlenim bu, sizin de aynı izlenimi taşıyıp taşımadığınızı bilmiyorum.

Ve son olarak sistemler ve iktisadi gelişme problemi. Kitabınızın orijinalinden edindiğim izlenim şuydu; Gelişmeyle sistemlerin bir ilgisi yok ya da en azından, ülkeler, iktisadî rejimleri ne olursa olsun aynı modele girmekteler. Fakat yeni, oldukça yeni istatistiklerin, bu pozisyonun değiştirilmesi gerektiği fikrini verdiğini düşünüyorum. Şimdi kalkınma yolunda olan sosyalist ülkelerin daha düşük, Japonya ve diğerleri gibi bazı kapitalist ülkelerinse oldukça etkileyici bü-

yüme hızlarına sahip olduklarını düşünüyorum. Teşekkür ederim.

W. W. ROSTOW: Sorularınızı cevaplandırmadan önce kısaca tekrarlamaya çalışacağım.

Soru bir (eğer soruyu doğru anlamamışsam düzeltin) : Ticari ve bilimsel devrim gerçekte merkantillzmin bir fonksiyonu değil miydi? Cevap, bir dereceye kadar evet. Bu, şu demek: Merkantilist politikalar bilimde devrimi ve ticaretin genişlemesini teşvik etti. Problem, hipotez olmaksızın şöyle: Tarihte, iç ve uluslararası ticaretin bilimde devrime ve sanayi devrimlerine yol açmadan hızla genişlediği dönemlerin bir çok örneği var. Ticaretin genişlemesini Yunan şehir devletlerinde, Hindistan'ın gelişmesinin aşamalarında, Çin gelişmesinin aşamalarının çoğunda, Roma İmparatorluğu'nun en iyi devletlerinde görebilirsiniz. Bu bakımdan, ticaretin merkantilist genişlemesini ve merkantilist politikaları bir sebep olarak alamayacağınız sonucuna yöneltiliyorum. Çünkü diğer durumlarda bunlar sanayi devrimine yol açmadılar. O halde bilimdeki devrim bence, özel bir statüye sahip.

İkincisi, bu süreçte, Avrupa'daki ulus devletlerin teşekkülünün rolü neydi? Bu rolün temel olduğuna inanıyorum. Çünkü diyelim ki 15. yy. dan itibaren İngilizler Fransa'dan atıldığı ve İngiltere'de Tutor rejimi kurulduğu, İspanyollar Müslümanları son olarak İspanya dışına çıkarttıkları, modern ulus devlet ortaya çıktığı zaman, büyük ulusal pazarları yapacak araca sahipsiniz. Sanayileşme için feodal pazarlara dayanan bir ticaret temeli geliştirmek sanırım imkânsızdı ve bu bakımdan ulus-devletlerin doğuşunun, bu eşitliğin çok önemli bir kısmını meydana getirdiğini düşünüyorum. İngiltere ve Fransa hakkında *The Stages of Economic Growth*'ta ne söylediğime gelince: Orada işaret ettiğim nokta, yukarıda sözü geçen makalede tekrarladığım noktaydı. Yani İngiltere, konformist olanlarla olmayanları kapsayan bu ulus duygusuna, kendisinden daha bü-

yük güçlerle yaptığı mücadeleyle ulaştı; İspanyollara karşı 16. yy.'da, o zamanlar daha büyük bir iktisadi güç olan Hollanda'lılara karşı 17. yy. da ve sonra da Fransızlara karşı mücadele etti. Ve dini temele dayanan iç uzlaşmaya götüren ingiliz milliyetçiliği duygusu buydu. Milliyetçiliği dine böyle bağlıyorum.

Şimdi Kuznets'in *The Stages* konusundaki eleştirileri hakkında görüşlerimin neler olduğu sorusuna geliyorum. Bu görüşlerimi 2. baskının ekinde biraz uzunca belirttim; fakat, O'na verdiğim cevap kısaca şu: Önce olaylar açısından: Yatırım oranları konusunda sahip olduğumuz en son delil, *The Stages of Economic Growth*'daki önermemi destekleyici yöndedir. Yarı, H. Chenery'nin gelişmekte olan çağdaş uluslar üzerine yaptığı çalışmalara sahibiz; genç bir Amerikalı doktora tezini bu konuda yaptı ve doğrulayıcı deliller buldu. Take-off'un ön şartları ve take-off hakkında istatistik delillere sahip olduğumuzda, bazan yatırıma ait delil elde etmek zor oluyor. Bu yığı ahyorsunuz. Fakat Prof. Kuznets'e asıl cevabım, ellerine parmaksız eldiven giyerek piyano çalmakta olduğudur. Bu şu demek: O'nun GSMH, vb. gibi toplamlar yoluyla büyümeyi analiz metodları ve bu üç geniş sektör-sanayi, tarım ve hizmetler, kendisinin modern büyümenin kalbi olarak gördüğü şeyi, yani yeni teknolojilerin ortaya çıkışım elde etmemizi sağlamaz. Yeni sektörlerin hızlı büyümesini ve yeni teknolojilerin massedilmesini size gerçekten gösteren 'önder sektör' analizinin, Prof. Kuznets'in modern büyüme dediği şeyi analiz etmek için, O'nun büyük toplamlarına oranla daha kesin bir yol olduğuna inanıyorum. Ve O'nun, bütün istatistik çalışmayı özetleyen en son kitabına bakarsanız yaklaşık olarak 340 sayfadan sonra birden durduğunu ve "bu analiz büyük ölçüde engellendi; çünkü istatistikler, yeni teknolojilerin yaklaşmakta olan sonuyla birlikte gelen yapısal değişimleri göstermenizi mümkün kılmıyor" dediğini görürsünüz. Benim, Prof. Kuznets'e her zaman söylediğim budur. O'nun analiz metodu yanlıştı. Ve bunu en son

kitabında bizzat kendisi pek güzel belirtiyor. Onsözümde söylemekle çok mutlu olduğum bir şeyi, bir bakıma O'nun daha önceki evliliğinin çocuğu olduğumu da söylüyorum. Prof. Kuznets, 1930 da *Sectoral Trends in Production and Prices* (Üretim ve Fiyatlarda Sektörel Trendler) adlı kitabında, büyümenin gerçekte önder sektörlerin birbirlerini izleyişlerinin bir sonucu olduğunu gösterdiği zaman, 'önder sektörler' kavramını geliştirmem üzerinde köklü bir etki yapmıştı. Ama bir büyüme istatistikçisi olarak hayatının sonraki kısmında, bu büyük toplamlarla çalışma konusunda stratejik bir karar aldı. Bu büyük toplamların, büyümenin nasıl olduğunu size anlatabileceğine inanmıyorum. Çünkü yeni teknolojilerin gelişini kavrayamazsınız. Ve bu, Prof. Kuznets'le benim aramdaki gerçek farktır. Onu, doğru yol olduğuna inandığım daha önceki çalışmasının geleceği içindeymişçesine izledim. Ote yandan, yalnız toplamlarla büyümeğe yaklaştığı daha sonraki çalışmasının, bize olayı anlatmadığım düşünüyorum. Ve bu sizin, take-off'un ne zaman başladığı hakkındaki sorunuzla bağlantılıdır.

Kişi başına gelirle iktisadî büyümenin aşamalarını belirleyemezsiniz; mutlaka sektörel açıdan neler olduğuna bakmalısınız ve yeni teknolojiler ekonomisinin gelişini gözlemelisiniz. Önemli olan önder sektörlerdir. Örnek olarak Kuveyt'i verebiliriz. Kuveyt'in kişi başına düşen millî geliri son derece yüksektir; fakat hiçbir teknoloji massedilmesi söz konusu değildir. Diğer taraftan son derece düşük gelire sahip ülkelere, örneğin Çin'e, Hindistan'a baktığımız takdirde bunların, kişi başına gelirleri çok düşük olduğu halde en son tekniklere, en yeni teknolojilere sahip oldukları, bunları geliştirdikleri görülebilir.

O halde bütün bu tartışmalardan — ben haklı ya da haksız olayım — önemli bir nokta ortaya çıkmaktadır. Bu noktanın çok önemli olduğuna kesinlikle kaniim. Bu nokta kişi başına gelirle bir ülkenin yeni teknolojileri masse-

debilmesi arasında kesin bir ayırım yapmak gerektiğidir. Bunlar iki ayrı konudur.

Son soru sistemler konusundaydı. *The Stages of Economic Growth*'ta, sistemlerin geniş ölçüde büyümeyle ilgisi olmadığını söylediğim ileri sürüldü. Orada aşamaların sırasının hem komünist hem de komünist olmayan ülkelerde görülebileceğini söyledim. Fakat eğer Çin ve Rusya gibi komünist ülkelerin tarımla ilgili özel zorlukları varsa, bunun, teşvik edici unsurların yokluğundan ileri geldiğine de işaret ettim. Devlet tarafından belirlenen yatırım modelinin ağır sanayie daha çok, konuta ve yığaltıcı mallarına daha az yatırıma yol açtığına işaret ettim. Bununla beraber, aşamaların bu farklarla komünist olmayan ülkelerde olduğu kadar komünist ülkelerde de yaşandığı görülebilirdi ve bu noktayı şimdi de tekrar ileri sürerim.

Prof. Y. ÜLKEN: Sayın profesörün konuşmasını istifade ile dinledik. Şimdi problem, bir yerde, niye İngiltere'de Fransa'dan önce olarak sanayileşme devrimi, sanayileşme ortaya çıkmıştı?

Ashnda teknik, teknik buluşlar, bizatihî önemli değildir. Teknik buluşların uygulama alanına geçmesidir, önemli olan. İşte bu açıdan baktığımız takdirde teknik buluşların uygulama alanına geçme süreleri gittikçe kısalmaktadır. Watt'm, James Watt'm makinesiyle buhar makinesi arasında 100 yıllık bir süre vardır. Uygulama alanına konması açısından. Fakat Curie'nin, Curie'lerin hatâ radyoaktivite konusundaki buluşlarıyla bunların uygulanması arasındaki süre 40 yıla inmişti. Önemli olan demek ki buluşların bizatihî kendisi değil uygulama alanına geçebilmesi, ticarî ve iktisadî olarak kullanılabilmesidir. Şimdi dinlediklerimden yanlış anlamadıysam çeşitli sebepler yanında ticarî gelişimin etkisi bir parça sanıyorum ki küçümsenmektedir. Ticarî gelişim, ashnda sanayileşme - sanayi devrimi üzerinde büyük etkisi olmuş tek etken değildir; ama etkisi oldukça büyüktür. Tabiatıyla sa-

nayi devrimini sadece ticarî gelişime bağlamak çok dar bir görüş olabilir.

İkinci durum şu. Ünlü İsveçli iktisatçı Akerman'ın tahlillerinden öğrendiğimiz fikir hareketleri, itici güç olarak fikir hareketlerinde dinin rolü, bahsettiler, izah ettiler, kabul ediyorum, dinin rolü büyüktür. Çünkü, buna ait zaten çeşitli çalışmalar da var. Weber'in çalışmaları da var: çalışmanın iyi olduğu ve din tarafından makul görüldüğü - bu bir bakıma tasarrufu desteklemiş ve dolayısıyla sermaye terakümüne yol açmıştır.

Ayrıca fikir hareketleri içinde, İngiltere'de Malthus'un bilhassa önayak olduğu fakirlik aleyhindeki kampanya. Bu da önemli. Çünkü fakirliğin kabahatini bizzat kişinin kendisinde bulmakta. O bakımdan kişi eğer fakirse tembeldir; tembelliğinin sonucu fakirdir. Bu da İngiltere'de, Fransa'dan daha farklı bir ortam yaratılması sonucunu doğurmuştur.

Diğer nokta, sayın Prof. pek dokunmadılar sanıyorum, nüfus hareketleri içinde, nüfus artış hızının, Fransa ile İngiltere arasında son derece farklı olmasıdır ve Fransız sanayileşmesinin daha geriden gelmesinin belki birçok hareketlerde tek büyük sebebi, bu nüfus artış hızındaki geleneksel düşüklüktür.

Ve nihayet — bunu Myrdal'de de görüyoruz, Akerman'da da var — iki ülkede ve dolayısıyla, daha doğrusu İngiltere ile Avrupa ülkelerinde feodalitenin varlığı. Bu feodalitenin varlığı sanayileşmenin, sanayi devriminin İngiltere'de niçin daha önce ortaya çıktığını belirleyen sebeplerden bir tanesidir. Hattâ bunu kanıtlamak için Myrdal, kendi ülkesi, İsveç'i gösterir. İsveç daha geriden başlamasına rağmen sanayileşmesini çok hızlı yürütmüştür. Çünkü İsveç feodaliteyi tanımamıştır. Hattâ bir bakıma Amerika için de bu sözler geçerlidir, Myrdal için. Sanıyorum ki sayın Prof. ün sözlerine özellikle nüfus artışlarındaki farkları, feodaliteyi ve fikir hareketleri olarak kabul ettiğimiz Malthus'un davranışını koyarsak, İngiltere'de Fransa'dan daha önce bir sanayi devriminin ortaya çıkma sebeplerini daha iyi anlamış oluruz.

W. W. ROSTOW : Hayranlık uyandıracak bir dizi noktayı işaret ettiniz. İzin verirseniz herbirine cevap vermeğe çalışayım.

Bu tebliğin sonunda aşağıdaki çağdaş noktayı belirtmiştim. Bu sizin işaret ettiğiniz ilk noktayla bir parça ilgili. Önemli olan icadlar değil pratik uygulama dediniz. İlk başlangıç konusunda çizdiğim resimden, gelişmekte olan çağdaş uluslar için çıkardığım ders sizinkine çok benziyor. Çünkü ilk take-off'tan sonra iş farklıydı. İngilizleri her zaman taklit edebilirsiniz ve bir yazarın belirttiği gibi gerçekte 19. yy.m ortalarındaki Fransız sanayi devriminin temeli Fransız bilimi değil, teknolojileri getiren gezgin İngiliz ve İskoçyalıydı. Çağdaş dünyada, gelişmekte olan uluslar için kullanabilecekleri geniş bir uluslararası teknoloji havuzu vardır. Kritik olan mucidleri, müteşebbisleri sağlamaktır. Örneğin kişi başına gelirin Singapur ve Hong Kong'da 1000 doların üstünde ve Endonezya'da 100 dolar olmasını sağlayan şey bu ülkelerdeki müteşebbislerin kalitesidir. Bu bakımdan uluslararası icad ve bilim havuzunda neye sahip olursanız olunuz kritik olan kamuya ait ve özel müteşebbislerdir.

Ticaret devriminin rolünü küçümseme konusuna gelince : Burada yalnız bir noktayı belirtmek istiyorum. Ve bilmiyorum bundan nasıl kaçılır. Fakat doğrudur. Tarihte birçok ticaret devrimleri vardı. Çin hanedanlarının hepsinin yükselişinde büyük bir ticarî genişleme olurdu. Ama otomatik sanayi devrimi yoktu. O halde, bir bilim adamı olarak ticarî devrime çok fazla atıfta bulunurken çok dikkatli olmam gerekir. Çünkü tarih ticaret devrimleriyle doludur ama sanayi devrimi yalnız 18. yy. m sonunda gelmiştir. Ve Adam Smith'in pazar genişlemesinin ihtisaslaşmaya ve ima yoluyla teknolojiye yol açtığı şeklindeki ünlü iddiasının yanlış olduğuna inanıyorum. Çünkü bir tarihçi olarak sanayi devrimi doğurmuş bir çok geniş pazar örneği bulurum. Burada daha fazla bir şey vardı ve bunun, bütün karmaşık kurallarıyla bilimdeki devrim olduğuna inanıyorum.

Bay Akerman'la ilgili olarak şunları söyleyeyim. Akerman biraz, sanayileşmeyi izah etmek için Protestanizmde birşeyler bulmaya çalışmış olan Weber'in ve Tawney'in geleneği içinde. Tebliğimde şimdi size okuyacağım, 17. yy. m sonlarından kalma mükemmel bir pasaja atıf var. Bunu yazan centilmen Weber'den ve Tawney'den önce yaşamıştır; ama hemen hemen haklı olduğu fikrindeyim. Bu 17. yy. m sonunda yazmış olan William Petty'dir. Pasajı "Herhangi Bir Ülkenin Ticareti Esas olarak Heterodoks (Ortodoks Olmayan - ç.n.) Bir Parti Tarafından Yönetilir" başlığını taşımaktadır. Yani çoğunluğun fikriyle aynı fikirde olmayan grup tarafından. Bu pasajda Petty şunları söylemekteydi: "Her devlet ve hükümette ticaretin en enerjik ve güçlü şekilde, bunların yerleşmiş ve yaygın inançlara karşı olan ya da bu inançlardan farklı düşünen parçası tarafından sürdürüldüğü gözlenmelidir. Ve böyle karşı fikirler yaygın şekilde yerleşmiş olanlardan farklıdır. Yani Muhammed dinine izin verilmiş olan Hindistan'da en dikkate değer tüccarlar, *banian*'lardı; Türk imparatorluğunda yahudiler ve hristiyanlar, Venedik'te, Napoli'de, Livorno'da, Cenova'da, Lizbon'da yahudiler ve katolik olmayan yabancı tacirlerdi. Hattâ Fransa'nın kendisinde, tüccarların oransal olarak en fazlası Huguenot'lardı. Roma dinine izin verilmemiş olan İrlanda'da ise, ticaretin büyük bir kısmına katoliklerin sahip olduğu inkâr edilemezdi. Bundan çıkan ticaretin kendi içinde yalnız herhangi bir din türüne özgü olmadığı; fakat daha çok, önce de söylendiği gibi, bütünün heterodoks kısmına ait olduğudur. Her yerde ortaya çıkan bu gerçek aynı zamanda İngiltere'deki en büyük özel ticaret şehirlerinin tümünde de görülür'.

Böylece Petty, bir iktisat tarihçisinin mutlaka bilmesi gereken şu noktayı kavramıştı: Onları yenilik getiren kimseler yapan bu halklar ya da protestanlar değildi. Japonya'ya giderseniz, yenilik getirenler *samuray*'lardı. Samuraylar, feodal asiller olamazdı. Bunlar 17. yy. dan itibaren 18. ve 19. yy. da malikaneleri ("estates") yöneten eski savaşçılardı. (Toplumsal piramit'te) tepeye çıkamaz-

lardı; fakat bir eğitim görebilir, biraz para kazanabilirlerdi. Ama bilimde ve teknolojiye büyük yenilikçiler oldular ve modern yönetimi ele geçirenler, her zaman geleneksel toplumun en üstüne çıkamayan ama tamamen de baskı altına alınmamış olan bazı gruplardır. William Petty bunu anlamıştır. Bundan dolayı, bu işin protestan dininde yattığını söyleyen iddialara gerçekten inanmaktayım. Bu, elimizdeki probleme bütün dünya açısından bakan birinin vardığı sonuçtur; hatalı olabilirim. Fakat Bay Akerman'ın, dünya çapında bir delille haklı çıkarıldığını düşünmediğim daha çok eski bir geleneğe yöneldiğini sanıyorum.

Şimdi Malthus örneğinizi ele alalım. Malthus'un nüfus hakkında yazdığı ve fakire yardım etmenin nüfus basıncı sebebiyle yararsız olduğu gerçeğinden söz ettiği doğrudur. Fakat, sözünü ettiği ulus çoğu kere kendisiyle aynı fikirde değildi. İngiltere, fakirlere Speenhamland yardım sistemini 1796'da, tam Malthus ("An Essay on the Principle of Population"ı yani Nüfus Prensibi Üzerine Bir Deneme'yi - ç.n.) yazarken kurdu. Bundan dolayı İngiliz toplumu ve siyaseti Malthus'un nüfus üzerindeki Denemesinden çok daha merhametliydi, ya da örneğin daha çok Elizabeth'çi ve pederşahice bir gelenek içindeydi. 18. yy. daki nüfus artışı konusunda, İngilizlerdeki artışın, yavaş olan Fransız artışından daha büyük olduğu doğrudur. Fakat Fransa'nın şehirleri ve ticareti büyüyordu. Fransız ticaretinin 1780'e kadar genişlemesi en azından İngilizlerinki kadar hızlıydı. 18. yüzyılın yalnız son 20 yılında İngilizler ileri geçtiler. Nüfus artışındaki eksiklik Fransa'da benzer bir icad hızına yol açmazken İngiltere'de nüfus artışının nasıl tamamen icad akımı doğurduğunu anlayamıyorum. 18. yy. daki İngiliz nüfus artışının çok karmaşık bir olay olduğunu düşünüyorum. Burada ayrıntılara girmek istemiyorum; ama Avrupa'nın diğer kısımlarına ve oralarındaki sanayi devrimine göre bunun, anormal bir yoldan teşvik edildiğini düşünmüyorum. Bu açık bir yargıdır. Bu konuda herhangi bir karşı - iddiaya da ilgi duyarım.

Son olarak, Myrdal ve feodalizm. Bu da, Avrupa'ya ait oldukça dar bir düşünce. Çinliler feodalizm'den, yaklaşık olarak İ. S. 9. yy. da kurtuldular. Feodalizmden kurtulmak bir sanayi devrimini garantilemez. 18. yy. da İngilizler, Fransızlar, birçok yerde feodalizmden kurtulmuşlardı. Fransa'da bu konuda önem kazanan feodalizm değildi; vergi sistemiydi ve daha birçok başka şeylerdi. Ve biliyorsunuz, Hollanda'da feodal bir yapı yoktu; ama bu ülke bir sanayi devrimi geliştirmede. İsveç gelişmesinin hızlı oluşunun feodalizmden kurtulmuş olmasıyla bir ilgisi bulunduğunu sanırım. Fakat biliyorsunuz Japonlar modernleşmelerine, tamamiyle feodal bir yapıyla başladılar ve 1870 lerin sonuna doğru 4-5 yıl içinde toprak reformuyla bu yapıyı sildiler ve 4 veya 5 yılda sanayileşme yolunu açtılar. Yine, Akerman'da olduğu gibi Myrdal'm delillerinin de Avrupa'dan esinlenmiş olduklarını ve dünyadaki bir çok farklı örnekleri dikkate almadığını sanırım. Bence bu farklı örnekler Myrdal'm feodal soruna verdiği ağırlığı haklı kılmaz.

Prof. N. KARACAN: Bir soru da ben sormak istiyorum. Zannediyorum kesif tartışmalara yol açan şey daha çok iktisat tarihinin metodundan doğuyor. Şöyle ki, elimizde tutarlı zaman serileri yok ve deney yapacak durumda değiliz. Öyle olunca neyin sebep, neyin sonuç olduğunu söylemek hayli zor oluyor. Meselâ, endüstrileşmenin sebebi olarak sürekli yenilik akımının doğuşu gösteriliyor. Acaba sürekli yenilik akımının sebebi endüstrileşme olamaz mı? Çünkü endüstrileşmeyi gerçekleştiren kimseye müteşebbis diyorsak bu bir truizm olur. Benzer şekilde, meselâ İngiltere'de ilk olarak endüstrinin başlamasına sebep olarak dinî inançlardaki müsamaha gösterildi. Acaba endüstrileşmeye yol açan şey dinî inançlar dışında bir şey olamaz mı? Veyahut gerek dinî inançlardaki değişmeye gerek endüstrileşmeye yol açan sebep aynı sebep olamaz mı? Tabiiyle bunları, söylenenleri tenkit kabildinden söylemiyorum; fakat zannediyorum ki, iktisat tarihi metodunda daima bu meseleler varolacaktır.

W. W. ROSTOW : Bu sanayi devriminin neden ortaya çıktığı konusunda karmaşık bir yan var. Burada sizinle aynı fikirdeyim. Gerçekte bir bilmeceyle uğraşılıyor. Problem üzerinde düşünerek geçirdiğim bu çok ilgi çekici yıl içinde okuduğum birçok şey arasında Cambridge'ten Prof. Butterfield'in bilimde devrim konusundaki kitabı da vardı. Prof. Butterfield, bir uyarıda bulunuyor. Bilimsel, tarımsal, ticarî, sınaî devrimlerin oluşturduğu bu büyük bohçayı işaret eden profesör, bohçayı açmak için uğraşmaya karşı bizi uyarıyor. Ben, bunun sebebini anlayabilirim. Aynı zamanda insanların benim makalem üzerinde niçin tartışacaklarını, tartışmaları gerektiğini de anlayabilirim. Ama bu bohçayı açabileceğim en iyi şekilde açmaya çalışma ihtiyacımı duyuşumun sebebi, öğrencilerime öğrettiğim, muhtemelen sizin de kendi öğrencilerinize okuttuğunuz belli genellemelerin, yakından bakıldığında geçerli olmamasıdır. Örneğin, 1780'e kadar ticaret devriminin, geniş şekilde uygulanan büyük ve yeni hiçbir icat doğurmadığı açıktır. Adam Smith'in 1776 da yazarken, 1780 lerde ve 1790 larda ortaya çıkacak olan teknolojik patlamadan hiç haberi olmadığı doğrudur. İcadların yeni bilimsel örneklemlerle bağlantısı olmadığı da doğrudur. Bunlar Avrupa'da süregiden bazı yeni pragmatik süreçlerin ürünüydü. 1780 lere kadar Urallardaki, Salezyadaki, Fransa'daki, Katolonya ve İngiltere'deki teknolojinin hemen hemen aynı durumda olduğu gerçektir. Yeni icadların çok büyük bir kısmının ortaya çıktığı o son 20 yılda İngiltere ileri geçmiştir. Bu süreç hakkındaki görüşlerim, On Emir gibi, mermer bir dağdan bakılarak eleştirilemez. Çabam şu ünlü soruyu cevaplandırmağa yönelmiştir : Ortadan kaybolmayacak belli, gerçek ve ciddi bir izahın mutlaka dikkate alması gereken olayların ışığında bohçayı nasıl açarım? Yapmağa çalıştığım şey, getirebileceğim en iyi izahı getirmek ve dünyadaki meslektaşlarımı, zihinlerini açıp bu probleme, son yıllarda dayandıklarından daha geniş bir temele dayanarak bakmağa zorlamaktır. Oysa son yıllardaki araştırmalar İngiltere ya da Fransa gibi tek tek ülkeler üzerinde yapılmaktadır.

Doç. Dr. A. İLKİN: Sayın profesörün kitabından benim anladığım kadar Türkiye açısından take - off'un 1930 larda başladığı bir de 1950 den sonra olduğu söylenmekte. Oysa kanımca Türkiye için take - off'un 1950 den çok sonra olabildiğini söyleyebiliriz. Çünkü take - off'ta benim anladığım kadarıyla sadece bir teknik gelişme yahut sanayileşme başlangıcı değil ayrıca yapının, sosyo - ekonomik yapının buna hazır olması ve gelişmesi de var. Ve 1950 den sonraki gelişimle sosyal yapıda take - off'u hazırlayacak ortam ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Türkiye'de take - off'un bu yıllarda olduğu, sanayileşme sürecinin kendi başına gelişme devresine yeni girdiği kanısındayız. Burada önemli bir zorluk, özellikle bu asrın sanayi devrimini yapan genç ülkeleri için, modern teknolojiyi, bugünkü modern teknolojiyi kullanmaları. Oysa yapısal faktör insan ve sosyo - ekonomik faktörlerin geleneksel kaldığı, bu bakımdan arada büyük bir dengesizlik olduğu ve ileri teknolojinin bu geri kalmış yapıyı kendi seviyesine çıkartmakta büyük zorluk çektiğini, oysa Batı Avrupa'nın 19. asır sanayi Devriminde böyle uyumsuzluğun olmadığı, çünkü teknik icadların gelişiminin yapıyı beraber sürüklediğini, böylece bir dengesizliğin olmadığı, böylece Batı Avrupa'nın sanayileşmesinde bugünün genç sanayilerinin karşılaştıkları bu dengesizlik probleminin ortaya çıkmadığını söyleyebiliriz. Özellikle kalkınmada teknolojik bakımdan olduğu kadar insan faktörünü de dikkate almak icabediyor kanısındayım. Özellikle İsrail'in kuruluşu, bize bu fikri kanıtlamakta. Çünkü İsrail'e yerleşenler gelişmiş bir ülke toplumdur. Oysa geleneksel toplumlarda bu imkân yok. Yahut bu avantajlı durum yok. Bu bakımdan özetlersem, bugünkü sanayi devrimi içinde olan ülkelerde en önemli hattâ tek sorunun, insan faktörünü bugünün teknoloji seviyesine uydurabilmek olduğu kanısındayım.

W. W. ROSTOW: Türk gelişme aşamalarının tarihlerinin belirlenmesi konusunda Türk meslekdaşlarıma atıf yapmakla yetinebilirim. Fakat Türk örneği hakkında benimkine ben-

zeyen çalışmalardan edindiğim izlenimi size vereceğim. Türkiye'nin take - off'una (kalkışma) 1930 lu yıllarla başlayışının sebebi şu : Depresyona ve 1930 larm anormal şartlarına rağmen, savaşla genişlemeleri tabii olarak duran belirli hafif sanayiilerin başlangıcını izliyorum. 1950 li yılların gelişmelerine baktığım zaman, bunları anlamak için 1930 lara gitmem gerektiğini görüyorum. Yani şunu söyleyeceğim. Bana göre Türk take - off'u muhtemelen 1960 lı yılların ortalarına kadar sona ermedi. Bu take - off, kökleri depresyonda ve sonra da savaşta olduğu için bozulmuştu. Fakat buna benzer başka örnekler de biliyorum. Sanırım, bazı Lâtin Amerika örneklerinde depresyonun başlaması yoğaltıcı mallarının ithalini ikame için sanayileşmeleri gerektiği zamana rastladı. Sonra savaşın doğurduğu sapma geldi ve savaşın sonra bu ülkeler ilerleme gösterdiler. Ve genel olarak dünyada Türkiye'ye en çok benzeyen örnekler Meksika, Brezilya, Kolombiya gibi bazı Lâtin Amerikan örnekleridir. Bunlar teknolojilerin massedilmesinde Türkiye ile hemen hemen aynı düzeydeler ve kişi başına gelir bakımından da pek farklı durumda değiller. Eğer iki örneği, Kolombiya ile Meksika'yı alırsanız, bunlar 400 - 500 dolarlık ya da buna benzer bir, kişi başına gelir düzeyindedeler ve biliyorsunuz, tekstilde ve benzeri yoğaltıcı mallarında bunun ötesine geçtiler; şimdi Türkiye gibi bu ülkeler de, teknolojik olgunluğa yönelmenin sektörel bilimi olan metal işleme ve mühendisliği, elektrik, elektronik ve kimyasal maddeler teknolojilerini massetmekte. Şimdi Türkiye'yi oturtacağım yer bu. Ama tarih pürüzsüz değil ve Türkiye'nin gelişmesi de pürüzsüz değildi. Ama benimle aynı fikirde değilseniz Türkiye konusunda daha çok hem sizin haklı olduğunuzu hem benim haklı olduğumu düşünme eğilimini taşıyacağım. Ama yapabileceğim en iyi şey budur.

Şimdi, dengesizliklere gelince. Bildiğim gelişmiş bütün ülkelerde önemli, genellikle bölgesel dengesizlikler vardı. Unlü bir şakada belirtildiği gibi, bir kokteylde havayı dağıtmanın yolu nasıl "A... fakat bu Güney'de fark-

lıdır” demekse, durum Birleşik Amerika’nın Güneyinde farklıydı; Çin’in güneyinde farklı; bu İspanya’nın güneyindeki ve Fransa’daki farklıdır. Brezilya’nın kuzeyinde farklıdır. Kalkınma her zaman dengesizdir. Çünkü kalkınma sektörel olarak ve genellikle bölgesel şekilde gelir. Amerika’nın güneyinde take - off’un 1930 lu yıllara kadar ortaya çıktığını sanmıyorum. Take - off Kanada’da, Qubecte şimdi olmaktadır. Böylece şu sonuca varıyorum : Gelişmekte olan bazı çağdaş ülkelerde belli özel dengesizlikler olmasına rağmen ,bir çok gelişmekte olan ülkede gördüğümüz özellikle yoğun nüfus artış hızlarının doğduğu dengesizlikler, daha önce tarihte gördüklerimizden çok farklı değildir.

İnsan faktörüne gelince. Sizinle aynı fikirdeyim. Dünya dolaşılır ve farklı ülkelere bakılırsa, en azından benim yöneldiğim sonuç, ülkelerin yeni teknolojileri massede-bilme hızının insan sermayesinin o andaki gelişmesine çok bağlı olduğudur. Siyah Afrika’da birçok ülkenin, 1950 li ve 1960 h yıllarda :

1) fizikî alt yapı ve

2) halkın özel ve kamu girişimleri için eğitilmesi üzerinde dikkatlerini topladıkları çok doğrudur. 1960 h yıllarda ve 1970 lerin başında Güney Kore mucizesine baktırsanız — ki gerçekien bir mucizedir — bunun arkasında dikkate değer bir eğitim devriminin olduğunu görürsünüz. Sömürge olmaktan kurtulduktan sonra Güney Kore halkı eğitime tutkuyla sarıldı. Yakın geçmişte, 4 - 5 yıl önce orada bir kamu yönetüni enstitüsünde konuştum. 600 kadar oldukça genç insan vardı. Güzelce eğitilmişlerdi; söylediğim her kelimeyi dinlediler. Şüphesizdiler. Her görevi yüklenebilecek genç insanlardı ve bu ülke, kişi başına gelir bakımından çok fakir bir ülkedir. Böylece bu konuda yalnızca şunu söyleyebilirim : uygulanmayı bekleyen geniş bir teknoloji birikiminin bulunduğu bir dünyada, gelişme için en temel unsurun halk olduğuna da inanmaktayım.

Prof. E. ÇAM: Kıymetli zamanını bize tahsis ederek yapmış olduğu ilginç ve yararlı konuşmaları için profesöre hepimiz adına teşekkür ederim. Ayrıca sizlere de teşekkür ederim.

Çev. :Dr. Cengiz ARIN